

Milleks on Eestis vaja e-hääletamist?

Ülle Madise (RiTo 9), riigiõiguse ekspert

Kuigi elektroonilise hääletamise sisseviimine ei pruugi suurendada rahva valimisaktiivsust, aitab see tõenäoliselt säilitada senist osavõtuprotsenti.

Mõiste elektrooniline hääletamine (edaspidi *e-hääletamine*) tähistab Eesti seadustes ja tavaliselt ka aruteludes hääletamist interneti teel vabalt valitud kohast. Hääletamismasinate või -arvutite kasutuselevõttu valimisjaoskonnas ei ole tõsiselt kaalutud, sest valimisjaoskondi ja hääleõiguslikke isikuid on Eestis suhteliselt vähe ning esialgne hääletamistulemus on valimispäeva lõpuks teada. (Näiteks 2003. aasta rahvahääletusel oli 652 valimisjaoskonda ja nimekirjas 867 714 hääleõiguslikku kodanikku.) Et häältelugemisel pole märkimisväärseid vigu ette tulnud ja selle aususes ei kahelda, pole häältelugemise mehhaniseerimine olnud eraldi eesmärk ning hääletamise arvutipõhiseks muutmiseks jaoskondades puudub mõistlik põhjus.

Küsimusele, kas e-hääletamisest tõuseb rohkem kahju või kasu, on keeruline vastata. Seni on e-hääletamist kasutatud mõnes Ameerika Ühendriikide osariigis 2000. aasta presidendivalimistel ja kandidaatide eelvalimistel, Ühendkuningriigis paarikümnes kohaliku omavalitsuse üksuses 2002. ja 2003. aastal, Saksamaal 2003. aasta rahvahääletusel, Kanada Ontario osariigi kohalikel valimistel 2003. aastal ning Šveitsis Genfi kantonis 2002. ja 2003. aastal. E-hääletamine kontrollitud keskkonnas on juba kümme aastat kasutusel Belgias ja mitmel pool mujal.

Selliseid e-hääletamise katsetusi, mille puhul elektrooniliselt antud hääli arvesse ei võeta, on samuti olnud arvukalt. Näitena võib nimetada Kataloonia parlamendi valimisi 2003. aastal Hispaanias. Seni ei ole e-hääletamise rakendamine suuremaid probleeme kaasa toonud ning e-hääletamise kasutuselevõtmiseks on käimas üha rohkem projekte. Olemasoleva kogemuse ühiskonnateaduslik analüüs on mõistagi vähene.

E-hääletamise lubamine nõuab kollektiivse hääletamise vähemalt vaikivat aktsepteerimist. Eestis ja paljudes teistes Euroopa riikides on üksinda hääletamist peetud valija kohustuseks, mille täitmine on tagatud valimiskabiinis hääletamise sunniga. Tõsi, kirja teel hääletamise kasutuselevõtmisega on salajasuse põhimõtte harjumuspärasest käsitlest juba kaugenetud. Kirja teel hääletamine on lubatud näiteks Austrias, Belgias, Bosnias ja Hertsegoviinas, Eestis, Hollandis, Itaalias, Kreekas, Norras ja Rootsis (eemalviibivatele valijatele) ning kõigile valijatele Saksamaal, Hispaanias, Irimaal, Šveitsis, Ühendkuningriigis ja Soomes (European Commission... 2004). Mõnel pool on lubatud hääletada isegi telefoni teel, digitaaltelevisiooni kaudu jne. Eestis on kirja teel hääletamine mõeldud vaid välismaal asuvate valijate jaoks, seetõttu täidetakse enamik hääletamissedeleid jätkuvalt valimiskabiinis. Valimispõhimõtete range käsitlest ja levinud hääletamispraktika tõttu on Eestis salajasuse põhimõtte selge ümbermõtestamine möödapääsmatu.

Salajasus ja valimisvabadus

Hääletamise salajasuse põhimõtte eesmärk on anda valijale vabadus teha valik ja valikut väljendada, allumata vägivaldsele mõjutamisele ja arvestamata võimalikke heakskiitvaid või hukkamõistvaid reaktsioone. Nõnda on hääletamise salajasuse põhimõtte valimisvabaduse põhimõtte teenistuses. Edasi on küsimus selles, kas valimise vabaduse saab tagada üksnes sunniga hääletada teiste pilkude eest varjatult või piisab varjatult hääletamise võimalusest. E-hääletamise sätete seadustesse kirjutamisel tõlgendati hääletamise salajasuse põhimõtet teleoloogiliselt ning asuti seisukohale, et e-hääletamine on põhiseadusega kooskõlas, kui e-hääletajal on võimalus hääletamisviisi valida ja soovimatu mõjutuse ohvriks sattununa oma e-hääle teise e-häälega asendada (üle-hääletamine) või asendada e-hääle pabersedelil häälega (ümberhääletamine).

Hääletamise salajasuse põhimõttel on ka teine tahk: riigi kohustus luua hääletamise ja hääletelugemise süsteem, mis välistab hääle valija tahte vastaselt teatavaks saamise. Tavahääletamise puhul on nõue täidetud anonüümsete hääletamisedelite kasutamisega. Samast põhimõttest lähtudes on üles ehitatud ka e-hääletamise süsteem. (E-hääletamise süsteemi üldkirjelduse leiab Vabariigi Valimiskomisjoni veebilehelt (<http://www.vvk.ee/elektr/docs/Yldkirjeldus-02.pdf>). E-hääletamist lubavate seadusesätete ettevalmistamisel telliti e-hääletamise realiseerimise võimalikkuse selgitamiseks 2001. aasta alguses analüüs Helger Lipmaalt ja Oleg Mürgilt (<http://www.just.ee/oldjust/JM/lipmaamyrk.pdf>), sama aasta oktoobris valmis IT Media analüüs, mille autorid on Tanel Tammet ja Hannu Krosing (<http://www.vvk.ee/elektr/docs/evalimisteanalyys24okt.doc>)).

Hääletamise salajasuse põhimõtte on kirjutas Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni esimese protokollis artiklis 3 (RT II 1996, 11/12, 34), mitmes soovituslikus Euroopa Nõukogu dokumendis ja Eesti põhiseaduses. E-hääletamise kooskõla Eesti põhiseadusega ei ole Riigikohus analüüsinud, samuti pole Euroopa Inimõiguste Kohtu vastavat praktikast. Õiguskantsler kinnitas e-hääletamise kooskõla põhiseadusega, vastates 2004. aasta 22. märtsil Riigikogu liikme Toomas Alatalu arupärimisele. Samas nimetas õiguskantsler e-hääle asendamise võimalust e-hääletamise põhiseaduspärasuse tingimusena. Seega näib, et õiguslik mõte kaldub e-hääletamise lubatavaks tunnistamise poole. Viited e-hääletamisele kui mõeldavale tavahääletamise alternatiivile on mitmes Euroopa Nõukogu dokumendis, sealhulgas Veneetsia komisjoni käesoleva aasta raportis e-hääletamise kooskõlast Euroopa Nõukogu standarditega, nagu nähtub eelkõige raporti punktist IV / 63 (European Commission... 2004). Veelgi enam: Euroopa Nõukogu töötab välja e-hääletamise soovituslikku standardit (Draft Recommendation... 2004).

Kui mugavamate hääletamisviiside võimaldamisest saab Euroopa riikide üldine praktika, pole välistatud, et selliste viiside lubamist hakatakse vaatlema riigi kohustusena valimiste üldisuse põhimõtte järgimisel (vrdl Stern 1984). Hääletamise salajasuse põhimõtte rangest käsitlest võidakse seejuures loobuda. Rapla vallas 2003. aastal 5.-22. detsembrini korraldatud küsitluse järgi ei ole enamikule vastanuist hääle salajasus ega üksinda

hääletamine oluline (Uuringukeskus Faktum 2004, 14). Selline suhtumine loob salajasuse põhimõtte ümbermõtestamiseks soodsa pinnase.

Üks inimene – üks hääl

E-hääletamine ei tohi riivata põhimõtet, mille järgi igal hääletajal on valimistulemuse mõjutamiseks üks hääl. E-hääletamise süsteemi üldkirjeldusest nähtub, et e-hääletamise süsteem arvestab selle põhimõttega. E-hääl jääb omanikuga seotuks, kuni selgub selle tühistamise vajadus seoses üle- või ümberhääletamisega. Salajasuse põhimõtet ei rikuta, kui see seos on niisugune, et hääle juurde saab nii-öelda tagasi minna, häält seejuures jälgitava isikuga seostamata.

E-hääletamise kriitikud on tähelepanu juhtinud ID-kaardi ja seeläbi häälte massilise varastamise või üleandmise ohu kasvule. Tõepoolest, ka valimisjaoskonnas on võimalik hääletada valeidentiteeti kasutades (nt võõra inimese passiga), kuid see võimalus on pigem teoreetiline. Ühe hääle andmiseks ei ole kurjategijal mõtet passi varastada või võltsida; ka vabatahtlik passi loovutamine pole kuigi mõttekas, sest ülisuure tõenäosusega saadakse pettusest jaoskonnas aru. E-hääletamise puhul kontrollib hääletaja isikut arvuti, ja seda mitte foto, vaid koodide järgi. Seega on valeidentiteediga e-hääletada lihtsam kui teise isiku asemel jaoskonnas hääletada. Valeidentiteediga e-hääletamine oleks peaaegu välistatud, kui tuvastada hääletaja isik silma võrkkesta, sõrmejälgede vms abil. Biomeetrilise meetodi rakendamisel on paraku ka nõrgad küljed. Peamine probleem on selles, et e-hääletada soovivate valijate võrkkesta kujutis või sõrmejäljed tuleks sel juhul registrisse kanda. See oleks valija jaoks lisasekeldus, mis e-hääletamise mugavusele vastu töötaks. Veelgi olulisem probleem seonduks privaatsuse kaitsega: pole nimelt kindel, et inimesed nõustuksid seesuguses registris olema. Lisaks tuleks e-hääletajal soetada seade, mis võimaldab biomeetrilist isikutuvastust.

Tundub, et ID-kaart on e-hääletaja tuvastamiseks parim lahendus. ID-kaart on Eestis kohustuslik (2004. aasta 2. mai seisuga oli ID-kaardi omanikke 486 881, nagu kinnitab nende kaartide väljastamise jooksev statistika). ID-kaart ja selle lugeja võimaldavad ka muid elektroonilisi toiminguid. Nii ei seondu ID-kaardi ja lugeja soetamine üksnes e-hääletamisega. ID-kaardi võõrale loovutamine on ohtlik, sest võib kaasa tuua vastutuse ka muude võõraste tegude eest. Digitaalallkirja andmist võimaldavate PIN-koodide võõrastesse kätte sattumisel tuleb ID-kaardi omanikul koodid vahetada või sertifikaadid peatada. Hääletaja isiku kindlakstegemine ID-kaardi abil on turvalisem kui hääletaja identifitseerimine postiga saadetud koodide järgi, mida mõnes riigis kasutatakse. Hääletamiseks eraldi koodide väljastamine asutusest otse valijale ongi ehk toodud variantidest kõige kehvem: sellega kaasneb peale eelnimetatud ohtude pikk asjaajamine.

E-hääletamine kui alternatiiv

Reeglist *üks inimene – üks hääl* keerukam on ühetaolisuse põhimõtte see osa, mis käsitleb valijate ja kandidaatide võrdseid võimalusi. Selleks, et tagada valijatele võimalus hääletamises osaleda, peab e-hääletamine jääma seesuguse vajaduse kadumiseni tavahääletamise alternatiiviks. Kui e-hääletamine jääks ainsaks võimaluseks või suletaks

massiliselt jaoskondi, tähendaks see tõenäoliselt vastuolu valimiste üldisuse ja ühetaolisuse põhimõttega.

Riik ei tohi astuda samme valijate võimaluste võrdsuse vähendamiseks. Samas ei saa riik tagada võimaluste absoluutset võrdsust: paratamatult on ühe valija teekond jaoskonda mugavam kui teisel. Kui jaoskond on mõistliku kuluga ligipääsetav, on riik oma miinimumkohustuse täitnud. Küsimus on selles, kas täiendavate hääletamisvõimaluste andmine töötab valijate võrdsuse põhimõtte vastu. Et valimiste üldisuse põhimõtte nõuab valimissüsteemi arendamist võimalikult laialdase valimistel osalemise tagamiseks, ei saaks ehk sellest, et kõigil valijatel ei ole soovi või võimalust uusi hääletamisviise kasutada, tingimata järeldada, et sellised hääletamisviisid piiravad valijate võrdsust.

Nagu märgitud, on e-hääletamise põhiseaduspärasuse tingimuseks üle- ja ümberhääletamise võimalus. Seejuures ei saa vältida e-hääletaja otsust oma hääle muuta või sisuliselt hoopis tagasi võtta ka neil juhtudel, kui korduvhääletamise põhjust – vägivaldset mõjutamist – polnudki. Tavahääletajatel ei ole võimalik juba antud hääle muuta. Siiski on vähe tõenäoline, et sellest saaks tuletada järelduse ühetaolisuse põhimõtte rikkumise kohta.

Ühetaolisuse põhimõtte nõuab ka seda, et kandidaatidel oleksid võrdsed võimalused. Enam-vähem kõigis e-hääletamist katsetanud või kavandatavates riikides kardetakse, et e-hääletamine mõjub soodsalt mõne erakonna valimistulemusele. Oletus, et e-hääletamine aktiveerib hääleõiguslikud isikud, kes tavahääletamisel ei osaleks, on põhjendatud. Samas on raske siduda e-hääletamise tõttu hääletamises osalevate valijate eelistusi mõne üksiku erakonnaga. Tõenäoliselt ühtlustub interneti kasutamine eri vanuserühmades üha enam. Ulatuslikku teavet Eesti elanike sellealase valmisoleku kohta pakub Andre Krulli ICT raport (Krull 2002–2003).

Teine erakondade võimalusi mõjutav tegur on kampaania internetis. Valimisreklaami saatmise või vastuvõtmise erisusi ja sellest tõusvat poliitilist kasu või kahju pole Eestis uuritud. Üldiselt arvatakse, et internet on võrdselt kasutatav infovahetuskanal kõikidele poliitilistele jõududele ning info- ja kommunikatsioonitehnoloogia kasutuselevõtt ei loo mõnele poliitilisele jõule teiste arvel eeliseid (Trechsel *et al* 2003).

Ühendava rituaali taandumine

Valimispäeval valimas käimist saab käsitleda rituaalina, mis ühendab ühiskonda. E-hääletamine pole esimene valimisrituaali muutev samm: enne valimispäeva hääletamise võimalus on valimispäeva tähtsust juba vähendanud. Seda enam, et eelhääletamisel osalejate arv on pidevalt kasvanud. Nii võib ennustada, et pärast e-hääletamise rakendamist hääletavad valimispäeval need valijad, kes pole jaoskonnas eelhääletanud ja kes ei soovi või kellel pole võimalik e-hääletada. Valimispäeval hääletajaid jääb seega senisest vähemaks ja on karta, et nad moodustavad äratuntava sotsiaalse rühma. Tõenäoliselt kohanetakse ajapikku harjumuspärase rituaali kadumisega, digitaalse lõhe probleem vajab aga teadvustamist ja lahendamist.

Ekspertide järeldus, mille kohaselt digitaalset lõhet põhjustavad kõrge vanus, vähesed arvuti ja interneti kasutamise oskused ning vaesus, pole üllatav. Samas arvatakse, et digitaalne lõhe väheneb, kui tekib juurde sisuliselt olulisi e-teenuseid, mille kasutamise mugavus kaalub kulu üles ning kui arvuti kasutamise alustamiseks osutatakse kohast abi (Krull 2002, 73–78). Mugavamad hääletamisviisid, mis on valimiste üldisuse põhimõtte ehk valimistest võimalikult laialdase osavõtu soodustamiseks sisse seatud, kipuvadki rituaali elushoidmise eesmärgiga vastuolus olema. Omaette uurimisteema on nn mõtlemispaus, mis valimisjaoskonda minemisel paratamatult tekib ja e-hääletamisel ära kaob.

Mis puutub e-hääletamise usaldamisse, siis küsitluste tulemuste järgi otsustades ei usalda inimesed ajakirjanikke, kuid kujundavad oma arvamuse poliitikute ja elunähtuste suhtes just ajakirjanduses avaldatu pinnalt. Nõnda sõltub rahva enamuse usaldus e-hääletamise ja laiemalt kogu riigiorganite tegevuse suhtes rohkem sellest, millise seisukoha võtavad ajakirjanikud, kui igapäevaste faktidele tuginevast läbimõeldud arvamusest. Faktumi uuring näitab, et olukorras, kus lihtsalt tarbitavat e-hääletamise alast teavet on jagatud vähe, jättis suur osa küsitlenuist e-hääletamise usaldusväarsuse suhtes arvamuse avaldamata. Samas tuleb välja, et arvamust avaldanud vastajate hulgas usaldavad e-hääletamist rohkem need, kes üldse pigem usaldavad riigiorganeid ja nende tegevust; need, kes ei usalda riigiorganeid, ei usalda ka e-hääletamist (Uringukeskus Faktum 2004, 23–27). Kui e-hääletamist pärast selle tegelikkuseksaamist üldiselt ei usaldata, satub valitud kogu legitiimsus kahtluse alla.

Seadusi tuleb tõenäoliselt täpsustada

Riigikogu valimise seaduses, kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduses, Euroopa Parlamendi valimise seaduses ja rahvahääletuse seaduses on kirjas, et ID-kaardi omanikust valija võib neljandast kuuenda päevani enne valimispühapäeva e-hääletada. Kirjas on ka hääletamisprotsessi põhijooned ning ajapiirang: e-hääletamist ei rakendata enne 2005. aastat.

Seadusi tuleb enne e-hääletamise rakendamist tõenäoliselt täpsustada. Asi on selles, et e-hääle arvestamise sätted ei ole piisavalt selged ning ka olemasolevate normide põhiseaduskonformse tõlgendamise teel ei ole võimalik üle- ja ümberhääletamist lubatavaks pidada ning asendushääli hääletamistulemuse selgitamisel arvesse võtta. Praegu on selge see, et tavahääli läheb e-hääle ümberhääletamise korral arvesse üksnes juhul, kui see on antud eelhääletamise päeval elukohajärgses valimisjaoskonnas. Sedagi peamiselt sellepärast, et eelhääletamisel valimisjaoskonnas antud häält ei saa enam hääletamiskastist kätte.

Kindlasti vajab muutmist karistusseadustiku § 165, mille järgi korduvhääletamine on karistatav. Karistused valimisvabaduse vastu suunatud süütegude eest on ette nähtud kaheksas paragrahvis. Seni ei ole kuigivõrd tähelepanu pälvinud nn linkimise ja era-hääletamiskeskuste loomise oht. Üks suuremaid e-hääletamise turvariske seisneb selles, et valija alustab hääletamist valelt, s.t mitte-ehtsalt Vabariigi Valimiskomisjoni veebilehelt (Ansper *et al* 2003). Link sellisele veebilehele võidakse saata näiteks reklaami sisaldava elektronkirjaga. Ühelt poolt tuleks e-hääletajatele selgitada, et nad peavad alati minema Vabariigi Valimiskomisjoni veebilehele otse, kasutamata linke, teiselt poolt tuleks e-kirjaga linkide saatmine keelata.

Eraldi koosseis võiks olla ka e-hääletamise süsteemi ründamine. Vastuväide, et arvutikuriteod pole avastatavad, ei ole seejuures kandev. Arvutikuriteod on enamasti avastatavad ja vähemalt Eesti piires on kurjategija tabamine tõenäoline. Tõenäoliselt oleks õige keelata era-hääletamispunktide pidamine. Kindlasti on lubamatu erakonna või mõne erakonna huvides tegutseva isiku korraldatud rahvapidu, kus muuhulgas saab ka e-hääletada.

E-hääletamise positiivsed mõjud

Harilikult nimetatakse e-hääletamise peamise eesmärgina valimisaktiivsuse suurendamist. Valimisaktiivsus kasvab, kui e-hääletamise võimalus toob hääletama inimesed, kes muidu valimistel ei osaleks. Šveitsis Genfi kantonis kasvas posti teel hääletamise laialdase kasutamise ja e-hääletamise kasutamise tõttu valimisaktiivsus 30–35 protsendilt 50–55 protsendile. Rituaalne valimisjalutuskäik ongi Šveitsis peaaegu kadunud: Genfis hääletas 2002. aastal kirja teel 95%, üleriigiliselt 50% hääletajaist (Chevallier 2003). Ühendkuningriigi kogemus aga näitab, et e-hääletamise rakendamine osalusprotsenti oluliselt ei muutnud, nagu kinnitavad sealsed e-hääletamise analüüsid (<http://www.electoralcommission.org.uk/about-us/may2003pilots.cfm>). Ka Rapla vallas tehtud käsitluse tulemus ei luba ennustada e-hääletamise valimisaktiivsust kasvavat mõju (Uuringukeskus Faktum 2004, 37). Hõlpsasti kasutatava hääletamisviisi olemasolu on valimistel osalemise otsust määrav tegur, kuid tõenäoliselt mitte ainus ja mitte kõige olulisem. Kindlasti teeb e-hääletamine valimistel osalemise lihtsamaks välismaal viibivatele valijatele.

Kirjeldades demokraatia kahte tasandit – esiteks tagatud õiguste ja vabaduste olemasolu, teiseks kodanike tegelik osalemine poliitiliste otsuste tegemisel –, teeb Robert A. Dahl uuringutele tuginedes järelduse, et rahva enamus ei väärtusta demokraatiat ühiskonna asjades kaasmõtlemise ja kaasaotsustamise mõttes, vaid üksnes garanteeritud õigusi ja kohustusi (Dahl 2000). Ilmselt seletab see ka paljudes riikides aset leidnud populistliku poliitika võidukäiku, näimise olemisest suuremat tähtsust. Professionaalne suhtekorraldus paneb valija unustama oma igapäevamured ja maailmavaate ning juhinduma erakonna kui toote müügikampaaniast. Selliselt leiab aset rahva ja poliitika (laiemalt avaliku võimu tegevuse) tegelik võõrandumine.

Demokraatia on sisuliselt takistuste süsteem, mis ei võimalda kiireid ja suletud keskkonnas tehtud otsuseid. Demokraatlikud valimis-, menetlus- ja otsustusreeglid peaksid seega mõjuma pidurina, mis säilitavad ühiskonnas rahu ja tasakaalu, vältides kihutamist mõnele huvirühmale sobivas suunas. Suhtekorralduse abil saavutatud tegelikkusest võõrandumine aga vähendab demokraatia sisuks olevate pidurite mõju.

Kaugemas perspektiivis võib olla mõeldav stabiilsust kindlustava tõkendite süsteemi taastamine otsedemokraatia elementide sagedasema rakendamise abil. Kui rahvahääletused ja -küsitlused leiavad aset väga sageli, omandab tõenäoliselt senisest suurema tähtsuse osalusmeedia ja väheneb võõrandumist soodustava suhtekorralduse tähtsus. Ideaalpildis hakkaksid valijad taas oma peaga mõtlema.

Kokkuvõttes on küsitav, kas e-hääletamine võimaldab valimisaktiivsust suurendada, s.t tuua hääletama neid, kes hääletamisest osa võtta ei soovi. Küll aga on tõenäoline, et e-hääletamine on meetod valimistel osalemise protsendi säilitamiseks. Võib arvata, et e-teenuste kasutamise ja e-haldusmenetluses osalemise harjumus vähendab valmidust minna hääletama valimisjaoskonda. Mugavuse hinnaks olev privaatsuse vähenemine on ilmselt aktsepteeritav, kuni enamik inimesi seda ei märka.

Kasutatud kirjandus

Ansper, A., Buldas, A., Oruaas, M., Priisalu, J., Veldre, A., Willemson, J.,

Virunurm, K. (2003). E-hääletamise kontseptsiooni turve: analüüs ja meetmed. – <http://www.vvk.ee/elektr/docs/Analys-01.pdf>.

Chevallier, M. (2003). Ettekanne Saint Paul de Vence´is konverentsil "e-Voting in a Modern Europe".

Dahl, R. A. (2000). A Democratic Paradox? – Scandinavian Political Studies, vol 23, no 3, pp 246–251.

Draft Recommendation of the Committee of Ministers to member states on legal, operational and technical standards for e-voting. –

[http://www.coe.int/t/e/integrated_projects/democracy/02_Activities/02_e-voting/02_Draft_Recommendation/IP1\(2004\)31EdraftREC_e-voting.asp](http://www.coe.int/t/e/integrated_projects/democracy/02_Activities/02_e-voting/02_Draft_Recommendation/IP1(2004)31EdraftREC_e-voting.asp) – 29.03.2004.

European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on the compatibility of remote voting and electronic voting with the standards of the Council of Europe. Strasbourg, 18 March 2004. – [http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD\(2004\)012-e.html](http://www.venice.coe.int/docs/2004/CDL-AD(2004)012-e.html).

Krull, A. (2002). Eesti ekspertide probleeminägemus. – M. Kalkun, T. Kalvet (toim-d). Digitaalne lõhe Eestis ja selle ületamise võimalused. Tallinn: Emor, Poliitikauuringute Keskus PRAXIS, lk 73–78.

Krull, A. (2002–2003). ICT Infrastructure and E-readiness Assessment Report: Estonia. Tallinn: PRAXIS Center for Policy Studies.

Riigi Teataja II 1996, 11/12, 34.

Stern, K. (1984). Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland. Band I. München: Beck, 1984, S 327–328.

Trechsel, A. H., Kies, R., Mendez, F., Schmitter, P. C. (2003). Evaluation of the Use of New Technologies in Order to Facilitate Democracy in Europe. E-democratizing the parliaments and parties of Europe. Geneva, Florence, October 8. – http://c2d.unige.ch/int/OverviewInstits/Main_Report_final%201.pdf.

Uuringukeskus Faktum (2004). E-valimised ja võõrandumise vähendamine. Tallinn, jaanuar.
– <http://www.parlament.ee/?id=846>.